

Mateja Jeraj*

Arhivsko gradivo političnih sodnih procesov kot nepogrešljiv zgodovinski vir

IZVLEČEK

Dokumenti, ki nastajajo pri delovanju kazenskih sodišč, so izjemno dragoceni sodni spisi, saj kazensko pravo odraža tudi kulturno raven neke družbe. Njen značaj in lastnosti še posebej razkrivajo sodni postopki, s katerimi želijo oblastniki onemogočiti svoje politične nasprotnike. Arhivsko gradivo političnih procesov, ki so potekali v Sloveniji v prvih letih po drugi svetovni vojni, je izjemno pomembno za poznavanje slovenske pravne zgodovine, slovenske politične, gospodarske in kulturne zgodovine, za razumevanje jugoslovanske zunanje politike in mednarodnih razmer, pripomore pa tudi k razumevanju sedanjosti. Na njegovi osnovi so nastala številna literarna, politična, strokovna in znanstvena dela. Prispevek se osredotoča na predstavitev vseh raznovrstnih pomenov tega gradiva in obravnavo tiste, predvsem zgodovinske znanstvene literature, ki obravnava posamezne politične procese ali skupino istovrstnih oziroma podobnih procesov, poleg tega pa opozarja na problematičnost analize procesov, še posebej glede ugotavljanja krivde obsojenih.

Ključne besede: kazensko pravo, kazensko sodstvo, politični procesi, politični nasprotniki, arhivsko gradivo, slovenska zgodovina po drugi svetovni vojni

ABSTRACT

ARCHIVAL MATERIALS FROM POLITICAL TRIALS AS AN INDISPENSABLE HISTORICAL SOURCE

The documents produced by criminal courts represent extremely valuable judicial records because criminal law also reflects the cultural level of a given society. Any society's character and

* Dr., znanstvena sodelavka, višja svetovalka, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana; mateja.jeraj@gov.si

quality are particularly revealed by the judicial procedures used by the authorities to undermine their political opponents. The archival materials regarding the political processes taking place in Slovenia in the first years after World War II are extremely important for the expertise in Slovenian legal history, Slovenian political, economic, and cultural history, as well as for the insight into the Yugoslav foreign policy and the international situation. They also contribute to the understanding of the present. Many literary, political, expert, and scientific works have been based on these materials. The contribution at hand focuses on the presentation of all the different meanings of these materials. Primarily, it discusses the historical scientific literature that deals with particular political processes or a group of the same or similar processes. Moreover, it points out the problematic nature of analysing the processes, in particular with regard to determining the guilt of the convicted.

Keywords: criminal law, criminal justice, political trials, political opponents, archival materials, Slovenian history after World War II

Uvod

Nekateri narodi so že povsem vajeni napihovati zločine svojih sosedov, bodisi da bi pozornost odvrnili od lastnih zločinov, bodisi da bi uveljavili lastne nacionalne interese. Politične stranke vseh barv rade napihnejo zgrešena dejanja svojih tekmecev in podcenjujejo napake svojih zaveznikov. Tudi zgodovinarji včasih pretiravajo ali pa izmed kopice številnih podatkov, ki so jim na voljo, izberejo najbolj senzacionalističnega, da bi njihove zgodbe imele bolj dramatičen učinek. Toda zgodbe iz tega obdobja so že same po sebi neverjetne – dodatnega pretiravanja resnično ne potrebujejo.

(Keith Lowe, Podivjana celina)

Arhivsko gradivo sodne veje oblasti je nepogrešljivo in nenadomestljivo pri raziskovanju preteklosti, zaščiti pravic fizičnih in pravnih oseb ter pri reševanju znanstvenih in strokovnih vprašanj. Dokumenti, ki nastajajo pri delovanju kazenskih sodišč, so še posebej dragoceni; kazensko pravo namreč predstavlja nekakšno jedro vsega prava v neki skupnosti, saj varuje in ohranja v določenem času in prostoru priznane temeljne vrednote posameznika in tudi temeljne družbene vrednote. Med prve sodijo človekovo življenje, telesna nedotakljivost, svoboščine in pravice, premoženje in varnost, med druge družbena ureditev, varnost države in njene najpomembnejše ustanove. Zavarovane vrednote so deloma skupne večini pripadnikov določene družbe, deloma pa so to zavarovane koristi tistih, ki imajo v rokah oblast. Delo kazenskih sodišč in tožilstev zato vedno in povsod močno posega v življenje ljudi in ga usmerja. Kljub

načelno neodvisnemu sodstvu se preko kazenskih sodišč v vseh obdobjih bolj ali manj vidno izvaja tudi politika; preko kazenskih materialnih norm se ustrahujejo politični in drugi nasprotniki, preko kazenskega postopka pa odstranjujejo ali vsaj omejujejo.¹

Politični sodni procesi

Naravo in lastnosti neke vladavine, družbenega reda ali političnega sistema še posebej razkrivajo sodni postopki, s katerimi želijo oblastniki onemogočiti svoje politične nasprotnike. To so lahko kazenski postopki proti posameznikom ali skupinam, ki dejansko nasprotujejo obstoječemu sistemu državne ureditve, lahko pa jih politična oblast uporabi tudi kot sredstvo za kazenski pregon zgolj potencialnih nasprotnikov, za splošno zastraševanje in utrjevanje njene ideologije v zavesti ljudi.² V drugem primeru govorimo o t. i. montiranih procesih ali »show trials«, v katerih sodni organi že vnaprej določijo krivdo ali nedolžnost obdolženca. Edini cilj takšnih procesov je predstavitev obtožbe in sodbe javnosti kot nazoren primer zločinske dejavnosti proti državi in »ljudstvu«, ki vedno zagovarjata »prave« moralne vrednote, in v opozorilo drugim potencialnim disidentom ali nasprotnikom; imajo torej propagandni in zastraševalni namen. Pred drugo svetovno vojno so bili posebej pogosti v Sovjetski zvezi in nacistični Nemčiji, po njej pa na Kitajskem, v vzhodno- in srednjeevropskih državah, ki so bile pod sovjetskim vplivom, v novejšem času so se pojavili na primer v Egiptu in Turčiji.³

Za kaznovanje vojnih zločincev druge svetovne vojne so se predstavniki okupiranih držav odločili že leta 1942 v Londonu; zahtevali so, naj bo kaznovanje odgovornih »za okupatorske zločine na njihovem ozemlju in nad njihovimi državljani razglašeno za glavni vojni cilj zaveznikov«. ⁴ Podpisali so deklaracijo, v kateri so se obvezali, »da bodo vsi krivci ali odgovorni, ne glede na narodnost, izsledeni, predani sodstvu in obsojeni ter da bodo razglašene sodbe tudi izvršene«. ⁵ Tudi v Jugoslaviji in Sloveniji (kot eni izmed njenih republik) so v letih po končani vojni potekali sodni procesi proti vojnim zločincem, a tudi proti pravim, potencialnim in namišljenim političnim nasprotnikom. Vseh, ki so bili obsojeni na teh procesih, ni mogoče izenačevati. Vendar se je oblast zelo trudila, da bi bila ločnica med njimi čim bolj zabrisana, zato se je večkrat zgodilo, da so na zatožni klopi skupaj z vojnimi zločinci in kolaboracionisti, ki bi jih obsodilo vsako sodišče, sedeli tudi ideološki nasprotniki, ki kaznivih dejanj sploh niso zagrešili; med njimi je bilo največ duhovnikov in pripadnikov t. i. meščanske opozicije, ki pa ob upoštevanju normalnih standardov kazenskega prava ne bi bili obsojeni.⁶

1 Več o tem Jelka Melik in Mateja Jeraj, »Raznolika uporaba arhivskega gradiva tretje veje državne oblasti«, *Atlanti: mednarodna revija za sodobno arhivsko teorijo in prakso* 26, št. 2 (2016): 143–52.

2 *Enciklopedija Slovenije 9 Plo–Ps* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995), 94.

3 *Show trial* – *Cambridge English Dictionary*, <https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/show-trial> (pridobljeno 27. 7. 2021). *Show trial* – *Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Show_trial, pridobljeno 27. 7. 2021.

4 Žiga Koncilija, *Politično sodstvo. Sodni procesi na Slovenskem v dveh Jugoslavijah* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015), 200.

5 *Ibidem*.

6 »Politični sodni procesi«, v: *Enciklopedija Slovenije* 9, 95. Aleš Gabrič, »Preganjanje političnih nasprotnikov«, *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 2. del*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 862.

Arhivsko gradivo slovenskih povojnih političnih procesov

Arhivsko gradivo procesov proti političnim nasprotnikom iz obdobja po drugi svetovni vojni je zelo raznovrstno. Običajno ga sestavljajo:

- dokumenti, nastali med preiskavo, ki jo je izvajala predvsem Uprava državne varnosti, vsebujejo osnovne podatke o osumljenih osebah,⁷ opis časa in okoliščin aretacije, življenjepise osumljenih (včasih so jih napisali sami), zapisnike zaslišanj osumljenih in prič ter zaplenjeno gradivo pri hišnih preiskavah osumljenцев (dnevnik, pisma, uradne dokumente, letake, fotografije, publikacije, časopise ipd.), včasih tudi korespondenco med organi za notranje zadeve, političnimi vodstvi in tožilstvi, lahko tudi predlog obtožnice;
- obtožnica, ki jo je sestavil tožilec;
- zapisnik glavne obravnave kot osrednjega dela kazenskega procesa; v primeru javnosti namenjenim političnim procesom je vseboval vse značilnosti gledališke igre – pred bralcem se kot pred porotniki zvrstijo tožilci, sodniki, priče in obsojenci, vsak s svojo vlogo in svojo zgodbo;
- dokazno (predvsem obremenilno) gradivo, predstavljeno na obravnavi, ki pa se vedno ne ujema povsem z gradivom, zbranim v preiskavi;
- sodba;
- dogajanje po procesu: prošnje za pomilostitev in njihove rešitve ali zavrnitve, včasih tudi dopisi kazensko-poboljševalnih zavodov, odločbe ministrstva za notranje zadeve o pogojnem izpustu obsojenih, odločitve sodišč o ustavitvi kazenskih postopkov proti obsojenim, do katerih je prihajalo v obdobju po osamosvojitvi Slovenije.

Gradivo povojnih političnih procesov hranijo Arhiv Republike Slovenije (ARS) in pokrajinski arhivi, deli gradiva pa so tudi v muzejskih in zasebnih zbirkah. Gradivo procesov, ki so potekali pred slovenskim vrhovnim sodiščem hrani ARS predvsem v fondih Vrhovnega sodišča Republike Slovenije (SI AS 1237) in Republiškega sekretariata za notranje zadeve (SI AS 1931), kjer pa je tudi gradivo procesov pred vojaškimi in okrožnimi sodišči;⁸ spremljajoče podatke o procesih najdemo še na drugih krajih, predvsem v teh fondih: Republiški upravni organi in zavodi za izvrševanje kazenskih sankcij v Sloveniji 1945–1980 (SI AS 1267), Centralni komite Zveze komunistov Slovenije 1945–1990 (SI AS 1589) in Javno tožilstvo Republike Slovenije (SI AS 353). Pokrajinski in zgodovinski arhivi hranijo predvsem gradivo o procesih, ki so potekali pred okrožnimi in okrajnimi sodišči. Tako ARS kot drugi arhivi hranijo tudi arhivsko gradivo sodišč narodne časti.⁹

7 Na obravnavnih procesih je bilo vedno večje število osumljenih in obtoženih.

8 Nagode in soobtoženi 1947, Majer Kaibitsch 1946, Šolar in soobtoženi 1952, Rainer in soobtoženi 1947, Bitenc in soobtoženi 1948, Rupnik in soobtoženi 1946, Stage Kurt in soobtoženi 1947, Božični proces 1945, Nürnberski proces, Tolminski proces 1952, Kočevski proces 1943, proces proti partizanom v Trstu 1947, Draža Mihajlovič 1946, Dachauski proces 1948, obnova procesa Rižarna 1975. – *Pregledi in iskanja po podatkovni zbirki ARS, SI AS 1931 Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije*, <http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=27578>, pridobljeno 11. 5. 2021.

9 Sodišča slovenske narodne časti so bila izredna sodišča, ki so delovala zelo kratek čas neposredno po koncu druge svetovne vojne, od junija do avgusta 1945, zato v tem prispevku niso obravnavana. Pristojna so bila za sojenje t. i.

Uporaba arhivskega gradiva

Pravna varnost

Ohranjeni in dostopni sodni spisi so v prvi vrsti potrebni iskalcem pravice vseh vrst. Na povojnih kazenskih sodnih procesih je bilo storjenih še zlasti veliko krivic, zato ni nenavadno, da že vse od konca šestdesetih let prejšnjega stoletja potekajo številne obnove sodnih postopkov oziroma rehabilitacije obtoženih na tedanjih kazenskih procesih.

Literatura (leposlovje in publicistika)

Že hiter pogled v zakladnico svetovne literature nam pokaže, da je bilo zanimanje za sodne procese, predvsem kazenske, prisotno v vseh obdobjih. Političnim procesom je bila namenjena še posebna pozornost. Ukvarjajo se namreč z večnimi vprašanji, ki si jih zastavlja človek: o pravici in krivici, o krivdi in kazni, o dobrem in hudem, o svobodi in nasilju, o ubogljivosti in uporuh ... Mnogi kazenski procesi, na katerih so sodili obtoženim zaradi filozofskih, verskih, znanstvenih in političnih prepričanj, so bili predstavljeni v knjižni obliki. Eden najstarejših med njimi je proces proti Sokratu, ki je bil zaradi kritičnih pogledov na takratne politične voditelje obtožen »brezboštva« in obsojen na smrt. Opisal ga je že Platon v *Apologiji*. Starodaven proces, ki mu je bila posvečena pozornost, je tudi proces proti Jezusu Kristusu, ki ima vsekakor širši, ne le religiozen pomen. V tridesetih letih 19. stoletja je nemški pisatelj Georg Büchner napisal *Dantonovo smrt*, dramo o sojenju in smrtni obsodbi ene najpomembnejših osebnosti francoske revolucije; pri pisanju je uporabil veliko število zgodovinskih virov. Na prelomu 19. in 20. stoletja je Francijo pretresla afera Dreyfus, politični proces, ob katerem je pisatelj Émile Zola napisal znameniti *Obtožujem*. Po drugi svetovni vojni so mnogo bralcev pritegnile predstavitve nürnberških procesov, več obravnav je bil deležen Eichmannov proces; manj znani *Proces v Jeruzalemu* je v Sloveniji izšel že leta 1961 in je delo Herberta Grūna, slavnejšega, z naslovom *Eichmann v Jeruzalemu*, objavljenega leta 1963, pa je napisala Hannah Arendt, znana kot utemeljiteljica pojma banalnost zla. Posebej veliko je bilo napisanega o raznovrstnih »stalinističnih« procesih, tako v Sloveniji kot na tujem. Med temi bi omenili le prvega – *Mrk opoldne*, roman Arthurja Koestlerja, ki je izšel že leta 1940 (v Sloveniji šele leta 1986) in je s prikazom

zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast, s čimer so bila mišljena predvsem dejanja političnega, propagandnega, kulturnega, umetniškega, gospodarskega, pravnega ali upravnega sodelovanja z okupatorji ali domačimi izdajalci, ki naj bi škodila ugledu in časti naroda, a jih ni bilo mogoče šteti za veleizdajo ali pomoč okupatorju pri izvrševanju vojnih zločinov. Sodila so v senatih, ki so bili ustanovljeni na vseh sedežih okrožij (Ljubljana, Celje, Maribor, Novo mesto) in tudi v nekaterih drugih krajih. Kazni so bile izguba narodne časti, težko prisilno delo, zaplemba premoženja. – Jelka Melik, *Osnove prava in pravne države za arhiviste* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2011), 135.

sicer umišljenega procesa opozoril na takšne komunistične kazenske postopke, ter *Priznanje*, delo Arturja Londona iz leta 1970, ki je opisal svojo izkušnjo ob čistkah v češkoslovaški komunistični partiji leta 1951.

O slovenskih političnih procesih v obdobju po drugi svetovni vojni govori drama Primoža Kozaka *Dialogi*; nastala je leta 1957, prvič pa je bila uprizorjena leta 1962. Dachavski procesi, ki so usodno zaznamovali kar nekaj povojnih let, so pustili močno sled tudi v leposlovju, sprva le na posreden način. V *Zločinu*, ki je prvič izšel leta 1952, je Cvetko Zagorski opisal sodni proces proti kmetu Bratuši iz začetka 20. stoletja, ki je bil obsojen na smrt, ker naj bi ubil in pojedel lastno hčer; proces, ki je odmeval po vsej Avstriji, je postavil pod velik vprašaj kakovost tedanjega sodstva, kajti hči se je lepega dne živa in zdrava vrnila domov.

Pisatelj, ki se je malo pred tem vrnil iz zaporja na Golem otoku, je na takšen način izpovedal svojo bolečo izkušnjo. Veliko pozneje, leta 1991, je o Golem otoku neposredno spregovoril v romanu *Lisičji čas*. V letu 1973 je izšel *Zapisnik*, roman pisatelja Vladimirja Kavčiča, v katerem je na literarno domiselni način, ki vsebuje zapisnike zasliševanj prič, razmišljanja tedanjih zasliševalcev, mnenja nekaterih intelektualcev, psihiatrične stroke itd., neusmiljeno razkrinkal srhljive metode, uporabljene v dachavskih procesih, odprl pa je tudi vprašanje o smislu in upravičenosti revolucije nasploh. V prvi polovici osemdesetih let preteklega stoletja je izšel *Levitan* Vitomila Zupana, ki je bil ob koncu štiridesetih let zaprt iz političnih razlogov, in še tri dela, ki vsako na svoj način spregovorijo o dachavskih procesih: romansirani pripovedi *Noč do jutra* Branka Hofmana in *Umiranje na obroke* Igorja Torkarja, tudi obsojenega na enem izmed teh procesov, ter memoarsko delo *Spori in spopadi v spominih in dokumentih* (3. knjiga) publicista in diplomata Ivana Krefta. Tudi na Nagodetovem procesu obsojena Angela Vode je opisala svoje poglede na potek procesa in leta, ki jih je preživela v zaporih. Njeni zapisi, ki jih je pod naslovom *Skriti spomin* za objavo pripravila Alenka Puhar, pa so izšli šele leta 2004.¹⁰

Znanstvene raziskave in objave virov za povojne politične procese

Do delne objave arhivskega gradiva je prišlo zelo kmalu; že leta 1946 je izšla publikacija z naslovom *Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu*, v kateri so bili objavljeni dokumenti s procesa, pospremljeni s propagandnim besedilom, ki naj bi v bralcu vzbudilo čim bolj negativna čustva do obsojenih.¹¹ Veliko pozneje, v letu 1980, je novinar in publicist Dušan Željeznov objavil knjigo z naslovom *Rupnikov proces*, ki pa obravnava samo obsojenega Leona Rupnika. Opisno ali neposredno temelji na različnih dokumentih ali izsekih iz

10 Mateja Jeraj in Jelka Melik, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim. Študija in prikaz procesa* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije 2015), 148–49. Martin Ivanič, ur., *Dachauski procesi (Raziskovalno poročilo z dokumenti)* (Ljubljana: Komunist, 1990), 9.

11 Več o procesu v nadaljevanju besedila.

njih; zanimivi so Rupnikovi osebni zapisi, iz katerih si je na osnovi njegovih lastnih besed mogoče ustvariti vtis o njegovem značaju, kako je razmišljal in kaj občutil, žal pa ni točno navedeno, kje se nahajajo; tudi uvodna študija manjka in v tem primeru še ne moremo govoriti niti o znanstveni raziskavi niti o znanstveni objavi arhivskih virov.¹² Tudi dvomov o pravičnosti povojnega sodstva ali pomislekov o krivdi katerega koli od obsojenih na tem procesu tukaj še ni mogoče zaslediti.

Zgodovinarji so se povojnih političnih procesov sicer deloma dotikali že prej,¹³ temeljitejše kritične obravnave pa so bili deležni šele v devetdesetih letih. Prvi so prišli na vrsto dachavski procesi, k čemur so v dobršni meri pripomogli pogumni pisci literarnih del, različne organizacije in posamezniki,¹⁴ ki so že desetletja pred tem v širši javnosti zasejali dvom o krivdi obsojenih na teh procesih. Tudi po njihovi zaslugi je v letu 1990 izšlo obsežno delo *Dachauski procesi (Raziskovalno poročilo z dokumenti)*, ki so ga na pobudo slovenskega političnega vodstva¹⁵ sooblikovali zgodovinarji (Dušan Nečak, Martin Ivanič, Branko Zihlerl) in pravniki (Ljubo Bavcon in Peter Kobe). Delo se začne z obsežnimi uvodnimi študijami, ki predstavijo kronološki potek procesov in njihove razveljavitve, kraj in čas, v katerem so potekali, prikaz tedanjega kazensko-pravnega sistema, materialnega in procesnega prava ter poskus pravne in politične analize procesov; sledijo številni dokumenti, ki se nanašajo na procese (težišče je na prvem procesu iz aprila 1948) in na njihovo poznejšo sodno in politično rehabilitacijo.¹⁶ Publikacija, kakor opozarja Zdenko Čepič,¹⁷ res ne nudi odgovora na vprašanje o tem, kakšni so bili vzroki in povod za izvedbo dachavskih procesov, vendar pa je ob tem treba upoštevati, da najverjetneje vsi dokumenti o kočljivih temah, še zlasti iz prvih let po končani vojni, niso ohranjeni oziroma niso »prispeli« v pristojni arhiv, plega tega pa marsikakšen pogovor sploh ni bil zabeležen ali – če uporabimo besede iz poznejšega prispevka Dušana Nečaka – »v tistem času marsikatera najpomembnejša politična odločitev ni bila zapisana oz. je bila sprejeta kar po telefonu ali ‚ob partiji‘ biljarda«. ¹⁸ To pa nikakor ne spremeni dejstva, da publikacija predstavlja nepogrešljiv vir za poznavanje teh morda najzloglasnejših slovenskih političnih procesov, tako zaradi temeljitih pravnih in zgodovinskih študij kot zaradi obsega objavljenih virov.

Po razpadu jugoslovanske države, nastanku samostojne Slovenije in spremembi družbenega reda so se v slovenskem zgodovinopisju začeli uveljavljati različni (bolj ali manj kritični) pogledi na dogajanje po končani drugi svetovni vojni, nekdanje »tabu

12 Gl. tudi Boris Mlakar, »Dušan Željeznov, Rupnikov proces,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 22, št. 1-2 (1982): 301–04.

13 Dachavski procesi so bili v osemdesetih letih prejšnjega stoletja »v okviru danih možnosti« obravnavani tudi v okviru seminarja iz najnovejše zgodovine na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. – Ivanič, ur., *Dachauski procesi*, 9.

14 Mateja Jeraj in Jelka Melik, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim. Epilog* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2017), predvsem 191–206.

15 Ivanič, ur., *Dachauski procesi*, 9.

16 Ivanič, ur., *Dachauski procesi*.

17 Zdenko Čepič, »Dachauski procesi (Raziskovalno poročilo z dokumenti), ur. Martin Ivanič, Komunist, Ljubljana 1990, 1084 str.,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 31, št. 2 (1991): 256.

18 Dušan Nečak, »Dachauski procesi 1947–1949,« *Kronika, V zlatih črkah v zgodovini: razprave v spomin Olgi Janša-Zorn* 57 (2009): 535.

teme«, med njimi tudi politični procesi, so postale še posebej zanimive, desetletja stare obsodbe so doživljale nove, kritične pretrse.

Na pobudo prvega glavnega javnega tožilca v samostojni slovenski državi Antona Drobniča, ki je pripravljaval obnovitev sojenja škofu Gregoriju Rožmanu, obsojenemu na t. i. Rupnikovem procesu, sta Tamara Griesser Pečar in France M. Dolinar napisala zgodovinsko ekspertizo z naslovom *Rožmanov proces*, ki je v knjižni obliki izšla leta 1996.¹⁹ Na podlagi trinajstih točk obtožnice sta vsak na svoj način skušala podati analizo dejanskega stanja glede krivde v kaznivih dejanjih, ki so mu bila očitana. Pri tem pa sta uporabila različna načina. Avtorica prve razprave presoja proces predvsem s pravnega vidika (značilnosti povojnega sodstva, vrste kolaboracije ipd.), avtor druge pa predstavlja zgodovinsko dogajanje, ki je privedlo do obsodbe, precejšnjo pozornost pa posveti tudi škofovi osebnosti in njegovi dejavnosti, predvsem pastoralni. Tudi njune ugotovitve niso povsem enake. Oba sicer izražata stališče, da sodni organi niso želeli ugotavljati konkretne krivde obtoženega, temveč le doseči obsodbo ne le Rožmana kot posameznika, ampak katoliške cerkve kot ustanove, pri čemer so uporabili le obremenilno gradivo. Škofov antikomunizem oba utemeljujeta z okrožnico Pija XI. Divini Redemptoris o brezbožnem komunizmu z dne 18. marca 1937, njuni mnenji glede Rožmanovega sodelovanja z okupatorjem pa se nekoliko razlikujeta. Medtem ko avtorica prve študije meni, da Rožmanovo sodelovanje z okupatorjem ustreza merilom taktične kolaboracije in ni sporno niti s pravnega niti z moralnega vidika,²⁰ pa ima avtor druge nekaj pomislekov; tudi on meni, da je bilo občevanje škofa z okupatorjem do neke mere nujno, del »diplomatske igre«, v kateri želi vsaka stran »zase iztržiti čim več«, sprašuje pa se, ali se je zavedal »nevarnosti takšne igre« in tudi tega, »do katere mere mu določila mednarodnega prava dovoljujejo sodelovanje z okupacijskimi oblastmi, da življenje na zasedenem ozemlju v danih pogojih kolikor toliko normalno poteka.«²¹ Še bolj vprašljiv se mu zdi odnos škofa Rožmana do domobrancev in njihovih predhodnikov, ki so se skupaj z okupatorjem borili proti partizanski vojski; čeprav je partizansko gibanje vodila Cerkev nasprotna komunistična partija, pa vsaj del protipartizanske dejavnosti »ni bil zakoreninjen v temeljnih vrednotah krščanstva.«²² Delo je vredno pozornosti ne le zato, ker je medvojno zadržanje škofa Rožmana za marsikoga še danes vsaj moralno sporno, zanimivo je tudi zato, ker sta dva avtorja s svojimi razmišljanji, vsebinskimi poudarki in izbiro dokumentov predstavila sicer podobno, a vseeno nekoliko drugačno sliko, še posebej zato, ker sta obe, sicer samostojni razpravi, nastali v precejšnji meri na podlagi istih virov in literature. Trinajst let pozneje je kot odgovor na buren odziv dela slovenske javnosti na razveljavitev sodbe Gregoriju Rožmanu (oktobra 2007) in posledično ustavitev sodnega postopka (aprila 2009) založba Družina izdala obsežno publikacijo *Med sodbo sodišča*

19 Tamara Griesser Pečar in France M. Dolinar, *Rožmanov proces* (Ljubljana: Družina, 1996), 13.

20 Ibid., 33, 35.

21 Ibid., 211.

22 Ibid., 202, 03. Več o tem Mateja Jeraj, »Tamara Griesser Pečar, France M. Dolinar, Rožmanov proces, Ljubljana, Družina 1996, 317 strani,« *Arhivi* 20, št. 1-2 (1997): 279–82.

in sodbo vesti (*Dokumenti sodnega procesa proti škofu Gregoriju Rožmanu*),²³ ki so jo ob sodelovanju Tamare Griesser Pečar pripravili tedaj zaposleni v Nadškofijskem arhivu Ljubljana, Marija Čipić Rehar, France M. Dolinar, Blaž Otrin in Julijana Visočnik. Knjiga poleg obsežnega življenjepisa vsebuje veliko število dokumentov (tudi novopridobljenih), ki govorijo o posredovanju škofa pri okupatorju za zaprte, internirane, obsojene, begunce, Jude, pravoslavne Srbe na Hrvaškem itd., škofove pridige in pastirska pisma, sodne spise s procesa v avgustu 1946, pospremljene z izčrpano analizo, v zadnjih dveh delih pa so objavljeni vsi sodni spisi, povezani z vlogami za obnovo procesa iz obdobja 1995–2003 in zahtevami za varstvo zakonitosti iz let 1998–2009.²⁴ Obsežna publikacija naj bi predstavila novo podobo Gregorija Rožmana, v kolikšni meri pa ji je to uspelo, lahko presodi bralec sam; množica objavljenih dokumentov to vsekakor omogoča.

Tamara Griesser Pečar je obravnavala še druge t. i. duhovniške procese, največ jih je predstavljenih v knjigi *Cerkev na zatožni klopi*,²⁵ kjer je navedenih kar 881 duhovnikov, redovnikov, redovnic in bogoslovcev, ki jih je obsodila, upravno kaznovala ali šikanirala revolucionarna oziroma ljudska oblast. Prvi, krajši del govori o obdobju okupacije, drugi, ki obsega večji del knjige, pa o obdobju po drugi svetovni vojni od leta 1945 do 1960, v katerem so poleg sodno in upravno kaznovanih predstavnikov in predstavnic Cerkve prikazani tudi tisti, ki jih je Upravi državne varnosti (UDV) uspelo pritegniti k sodelovanju. Tukaj bi poudarili le kazenske procese, ki jim tudi avtorica nameni največ pozornosti (okrog 500 od skupno 797 strani). Obsojene duhovnike razdeli v več skupin, in sicer glede na raznovrstnost obtoženih (skupinski procesi proti nasprotnikom »ljudske oblasti«, na katerih so bili duhovniki obtoženi skupaj z drugimi osebami), glede na namen procesov (poglavje z naslovom »Komplot proti Cerkvi«) in na vrsto obtožbe (delovanje med vojno, rušenje obstoječe državne ureditve, gospodarski razlogi, moralni delikti, razširjanje sovražne propagande in klevetanje »ljudske oblasti«, vzbujanje verske nestrpnosti itd.), v posebnih poglavjih pa je obravnavano preganjanje duhovnikov na Primorskem, ženskih redov in redovnikov iz samostana v Stični; več kot 150 obsojenih duhovnikov, redovnikov in redovnic je podrobneje predstavljenih s podatki o njihovem življenju in delu (a le za čas, na katerega se nanaša obtožnica) in izseki iz sodnih spisov. Podobno kot pri Rožmanovem procesu želi avtorica tudi v tem delu dokazati, da obravnavani sodni in drugi postopki »niso bili vodeni po načelih pravne države« (sodstvo kot orodje politike, prevlada kolektivne krivde nad subjektivno, kršitev pravice obtoženih do ustrezne obrambe, neupoštevanje razbremenilnih dokazov, nespoštovanje temeljnih človekovih pravic itd.), zato naj »tudi

23 Marija Čipić Rehar, France M. Dolinar, Tamara Griesser Pečar, Blaž Otrin in Julijana Visočnik, *Med sodbo sodišča in sodbo vesti. Dokumenti sodnega procesa proti škofu Gregoriju Rožmanu* (Ljubljana: Družina 2009), 13.

24 Vlogo za obnovo procesa je Okrožno sodišče v Ljubljani trikrat zavrnilo (1996, 1998, 2003), Vrhovno sodišče v Ljubljani pa je 1. 10. 2007 ugodilo drugi zahtevi za varstvo zakonitosti, ki jo je leta 2005 vložil tedanji ljubljanski nadškof Alojzij Uran zaradi kršitve določb kazenskega postopka in kršitve kazenskega zakona in zadevo vrnilo v novo presojo okrožnemu sodišču, ki je 10. aprila 2009 postopek ustavilo.

25 Tamara Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi. Sodni procesi, administrativne kazni, posegi »ljudske oblasti« v Sloveniji od 1943 do 1960* (Ljubljana: Družina, 2005).

o ugotovljeni krivdi v njih« ne bi bilo mogoče govoriti.²⁶ Moralnega vidika medvojnega zadržanja predstavnikov Cerkve, ki ga omenja avtor spremne besede,²⁷ se Tamara Griesser Pečar ne dotika.

Zgodovinar Milko Mikola, dolga leta zaposlen v Zgodovinskem arhivu Celje, je velik del svoje dejavnosti posvetil preučevanju povojnih razlastitev in zlorab sodstva v politične namene. Leta 1995 objavil knjigo z naslovom *Sodni procesi na Celjskem 1944–1951*,²⁸ v kateri je najprej predstavil delovanje partizanskih vojaških sodišč na Celjskem v letih 1944–1945, nato pa nekatere najpomembnejše procese, ki so v prvih povojnih letih potekali pred vojaškimi sodišči v Celju (proti domobrancem in nemškim industrijskim podjetnikom), pred senatom Sodišča narodne časti v Celju (večinoma je šlo za manjše prekrške) in pred celjskim okrožnim in okrajnim sodiščem, ki jih je avtor zaradi večje preglednosti glede na poklic ali pripadnost obsojenih razdelil na procese proti industrialcem in obrtnikom, trgovcem, kmetom, delavcem, duhovnikom in redovnikom, pripadnikom ilegalnih skupin in organizacij ter na ostale procese, ki jih ni bilo mogoče uvrstiti v nobeno od omenjenih skupin. Avtor se je v tem delu loteval tudi posebej kočljivih tem, kot so izvensodni poboji med vojno in neposredno po njej, a ni nikoli prestopil okvirov objektivnosti.²⁹ Vsekakor je mogoče pritrčiti Alešu Gabriču, ki je zapisal, da »avtor, kot se za zgodovinarja spodobi, ne vsiljuje končno veljavnih sodb, ki jih politiki običajno zagovarjajo z vidika, da je možno le dvoje stališč: moje in napačno«,³⁰ kakor tudi mnenju Aleksandra Žižka, »da so podobna dela slovenskemu narodu nujno potrebna, če naj preseže znova potencirano delitev, ki izvira iz polpretekle zgodovine«³¹; njune misli so še vedno aktualne. Leta 1999 je Mikola pripravil za objavo *Dokumente o kulaških procesih na Celjskem*.³²

Leta 2002 je pri Mohorjevi v Celovcu izšlo delo Alfreda Elsteja, Michaela Koschata in Hanzija Filipiča z naslovom *Nacistična Avstrija na zatožni klopi. Anatomija političnega spektakularnega procesa v komunistični Sloveniji*. Publikacija, ki obravnava sojenje nacističnemu funkcionarju Friedrichu Rainerju, vodji civilne uprave za t. i. zasedena območja Koroške in Kranjske, iz leta 1947 v Ljubljani skuša osvetliti notranje- in zunanjepolitične okoliščine procesa.³³

26 Ibid., 18.

27 »Med državljansko vojno v Sloveniji so v svoji protikomunistični zagnanosti žal tudi nekateri duhovniki prekoračili etične meje dovoljenega. Za njihovo ravnanje ne more biti opravičilo, da je Komunistična partija narodnoosvobodilni boj izkoriščala za revolucionarni prevzem oblasti v povojni Jugoslaviji. Nedovoljen način boja proti komunizmu so obsodili že predstavniki duhovščine ljubljanske škofije v spomenici Narodni vladi v Ljubljani ter osrednji vladi v Beogradu dne 11. julija 1945. Še jasnejši je bil v tem pogledu pooblaščen generalni vikar ljubljanske škofije Anton Vovk. V pastirskem pismu duhovnikom ljubljanske škofije za novo leto 1946 je med drugim obžaloval, da so, tudi nekateri duhovniki v neki napačni, slepi gorečnosti izgubili pravi krščanski čut in opravičevali zločinska dejanja protikomunistične strani proti pripadnikom osvobodilnega gibanja.« (iz *Spremnne besede Franceta M. Dolinarja*, v: Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, 13.)

28 Milko Mikola, *Sodni procesi na Celjskem 1944–1951* (Celje: Zgodovinski arhiv v Celju, 1995).

29 Navedel je tudi primere, ko so partizanske enote ujete nasprotnike izpustile, če jim niso dokazale krivde, dopuščajo možnost, da so bile nekatere likvidacije upravičene itd. – Ibid., 5, 6, 12, 30, 31.

30 Aleš Gabrič, »Milko Mikola, Sodni procesi na Celjskem 1941–1945, Zgodovinski arhiv Celje (Študije, 1), Celje 1995, 230 strani,« *Kronika* 43, št. 1-2 (1995): 148.

31 Aleksander Žižek, »V začetku so bili publicisti. Milko Mikola: Sodni procesi na Celjskem 1944–1951, Zgodovinski arhiv v Celju (Zbirka študije), Celje 1995, 229 strani,« *Zgodovina za vse 2*, št. 1 (1995): 103, 04.

32 Milko Mikola, ur., *Dokumente o kulaških procesih na Celjskem* (Celje: Zgodovinski arhiv, 1999).

33 Alfred Elste, Michael Koschata in Hanzi Filipič, *Nacistična Avstrija na zatožni klopi. Anatomija političnega spektakularnega procesa v komunistični Sloveniji* (Celovec: Mohorjeva Celovec 2002).

V preteklem desetletju se je s povojnimi političnimi procesi ukvarjal Žiga Koncilija. Med drugim je predstavil odzive javnosti ob Nagodetovem procesu leta 1947, ki jih je skrbno spremljala in beležila Uprava državne varnosti s pomočjo široko razpredene mreže obveščevalcev.³⁴ Leta 2013 je objavil prispevek,³⁵ v katerem je predstavil proces proti Mirku Bitencu (t. i. Bitenčev proces) iz leta 1948, ki je bil skupaj z desetimi drugimi obtožen različnih dejanj, ki so imela za cilj nasilno odpravo ljudske oblasti, in ga vzporejal s procesom iz leta 1935 proti skupini Pavla Tepine, obtoženi sodelovanja v komunistični organizaciji. Dve leti pozneje je izšla ambiciozno zastavljena knjiga *Politično sodstvo. Sodni procesi na Slovenskem v dveh Jugoslavijah*,³⁶ v kateri je na podlagi analiziranja politične represije, represivnega aparata, kazenskega prava in sodstva ter predstavitve posameznih političnih sodnih procesov kot enega »izmed temeljnih orodij v boju zoper politične nasprotnike«³⁷ v dveh različnih oblikah vladavine, Kraljevini Jugoslaviji in povojni socialistični jugoslovanski državi (v prvem primeru zajema obdobje od 1929 do 1941, v drugem pa od 1945 do 1953), skušal med drugim dokazati, da so bili procesi v prvi Jugoslaviji uperjeni predvsem proti komunistom, v drugi pa proti vojnim zločincem, kolaboracionistom in raznim političnim nasprotnikom, pravim in namišljenim; da »je šlo pri sodnih procesih proti komunistom bolj za odgovor oblasti na njihovo protidržavno delovanje«, v povojnih procesih pa tudi za njihovo izrabo v doseganje notranje- in zunanjepolitičnih ciljev;³⁸ da so bile kazni, izrečene političnim nasprotnikom, v prvi Jugoslaviji razmeroma mile (čeprav je zakonodaja dopuščala tudi ostrejšje kazni), v drugi pa so bile pogoste tudi smrtne obsodbe. Glede na temo tega prispevka bi le še poudarili, da je v tej knjigi predstavljena cela vrsta slovenskih povojnih političnih procesov, ki so razdeljeni v skupine glede na to, na kaj so se obtožbe nanašale: vojne zločine, sodelovanje z okupatorjem, sodelovanje s politično in vojaško emigracijo, terorizem, vohunjenje in sovražno propagando, informbirojevstvo, dachavske procese.

Bitenčev proces omenja tudi Mateja Čoh Kladnik, ki je med drugim raziskovala delovanje in sodno preganjanje članov in podpornikov ilegalnih skupin v Sloveniji v letih 1945–1952³⁹ in sodne procese proti večjim kmetom (t. i. kulakom), ki naj bi kot »kapitalistični element« ovirali proces »socialistične preobrazbe vasi«, še zlasti po sporu Jugoslavije z Informbirojem.⁴⁰

34 Žiga Koncilija, »Politični sodni procesi in komentarji javnosti ob Nagodetovem procesu,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 1 (2011): 221–40.

35 Žiga Koncilija, »Prispevek k zgodovini političnih sodnih procesov: sojenje skupinama Pavla Tepine (1935) in Mirka Bitenca (1947),« *Prispevki za novejšo zgodovino* 53, št. 1 (2013): 213–47.

36 Koncilija, *Politično sodstvo*.

37 *Ibid.*, 323, 24.

38 *Ibid.*, 327, 28.

39 Na primer Mateja Čoh Kladnik, »Za svobodo, kralja in domovino«: ilegalne skupine v Sloveniji med letoma 1945–1952 (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2010). Mateja Čoh Kladnik, »Ozadje sodnih procesov proti članom in podpornikom ilegalnih skupin v Sloveniji med letoma 1945 in 1952,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 79, št. 3-4 (2008): 89–113.

40 Na primer Mateja Čoh Kladnik, *Kulaški procesi v Sloveniji med letoma 1949 in 1951* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2012).

V zadnjih letih je bil obravnavan tudi prvi veliki slovenski politični proces, ki je potekal pred Okrožnim sodiščem v Ljubljani od 19. do 23. decembra 1945 (od tod tudi poimenovanje »božični proces«), na katerem je bilo obtoženih 34 oseb, pripadnikov katoliškega in liberalnega tabora. Večina jih je bila obtoženih posrednega ali neposrednega delovanja v protipartizanskih oboroženih formacijah in njihovih tajnih obveščevalnih službah ter sodelovanja z okupatorjem. Liberalno usmerjene obtožence je predstavila Mateja Jeraj;⁴¹ Tamara Griesser Pečar je o duhovnikih spregovorila že v delu *Cerkev na zatožni klopi*,⁴² pozneje pa je v posebnem prispevku prikazala še druge obtožene (posebej iz katoliških vrst) in orisala nekatere značilnosti ter posebnosti procesa.⁴³

Že veliko prej je bila precejšnja pozornost namenjena t. i. Nagodetovemu procesu,⁴⁴ na katerem je želelo komunistično vodstvo obračunati z drugače mislečimi, ki so si želeli vzpostaviti večstrankarskega sistema po vzoru zahodnih demokracij. Dvomi o krivdi obsojenih so bili v slovenski javnosti prisotni že pred osamosvojitvijo Slovenije, pozneje pa se je o nekaterih izmed njih veliko govorilo in pisalo – objavljala so se njihova dela, snemali filmi,⁴⁵ Slovenska matica je priredila simpozij o dveh protagonistih procesa, Angeli Vode in Borisu Furlanu.⁴⁶ V letih 2015 in 2017 pa sta izšli dve knjigi Jelke Melik in Mateje Jeraj *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim*⁴⁷ ter *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim – epilog*.⁴⁸ V prvi knjigi je proces predstavljen skozi vrsto arhivskih virov: celotno glavno obravnavo z obtožnico, sodbo in gradivom, ki je služilo za obsodbo; z objavo vse te množice dokumentov sta avtorici dopustili, da si bralec ustvari svoje lastno mnenje. Sicer pa v objavljene vire uvede obsežna uvodna študija, ki predstavi potek procesa, življenjske poti obsojenih, vzroke in okoliščine procesa in pregled kazenskega prava in sodstva do leta 1947. Besedilo spremljajo opombe o obravnavanih osebah in dogodkih, saj delo ni namenjeno le znanstvenikom in ljubiteljem zgodovine, ampak vsem, ki jih ta doba zanima. Druga knjiga, nadaljevanje prve, spregovori o usodah obsojenih po izpustitvi iz zapora, o dolgotrajnih in mučnih prizadevanjih za razveljavitev omenjenega procesa in rehabilitaciji obsojenih, pri čemer se naslanja na izjave obtoženih, na besede novinarjev, publicistov in znanstvenikov, ki so se zanimali za proces, na gradivo sodišč, tožilstev, slovenskega republiškega vodstva in njegovih organov, političnih organizacij,

41 Mateja Jeraj, »Obračun z liberalno mislečimi skupinami in posamezniki po drugi svetovni vojni,« v: *Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*, ur. Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018), 379–98.

42 Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, 108–38.

43 Tamara Griesser Pečar, »Božični proces,« v: *Brezpravje »v imenu ljudstva«*, ur. Mateja Čoh Kladnik (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2016), 93–110. O božičnem procesu in obtoženih pripadnikov katoliškega tabora govori tudi prispevek Tine Velikonje, »Zarja miru in mrak božičnega procesa,« *Zaveza: Glasilo Nove slovenske zaveze* 5, št. 4 (1995): 68–81, <http://nszaveza.github.io/articles/19-zarja-miru-in-mrak-bozicnega-procesa/>.

44 Več o njem v nadaljevanju besedila.

45 Več o tem v Jeraj in Melik, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim. Epilog*, 24–37.

46 Referati s simpozija so bili objavljeni v publikaciji z naslovom *Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev. Angela Vode in Boris Furlan žrtvi Nagodetovega procesa* (Ljubljana: Slovenska matica, 2001).

47 Jeraj in Melik, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim. Študija in prikaz procesa*.

48 Jeraj in Melik, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim. Epilog*.

ustanov in društev, vsebuje pa tudi razvoj kazenskega prava in sodstva od leta 1947 pa do številnih ustavnih dopolnil ob koncu osemdesetih in začetku devetdesetih let.⁴⁹

O povojnih sodnih procesih so pisali še številni drugi slovenski zgodovinarji,⁵⁰ a vseh tukaj ni mogoče predstaviti, zato se prispevek osredotoča predvsem na tista dela, ki obravnavajo konkretne procese ali skupino istovrstnih oziroma podobnih procesov.

V vrednostnih sodbah do obravnavane problematike se avtorji zgoraj navedenih del kar precej razlikujejo, kar je sicer odvisno predvsem od raznovrstnosti obsojenec, deloma pa tudi od subjektivnih pogledov posameznih avtorjev. Uporaba arhivskega gradiva povojnih političnih procesov je vsekakor zahtevna in občutljiva naloga. Zahteva dobro poznavanje notranjih in mednarodnih razmer tistega časa ter seveda značilnosti takratnega kazenskega prava. Najbolj verodostojno sliko o procesih omogočajo čim bolj celovite objave virov, saj lahko tendenciozna izbira dokumentov ali celo le izsekov iz njih poda povsem izkrivljeno sliko. Nekatera vprašanja pa kljub celoviti in natančni objavi arhivskega gradiva političnih procesov ostajajo odprta; odgovor na vprašanje o krivdi/nekriivdi obsojenih večkrat ostaja prepuščen presoji posameznega bralca, saj so bila priznanja, izjave in pričevanja lahko (ne pa vedno!) posledica psiholoških pritiskov ali celo fizičnega mučenja.

Pomen arhivskega gradiva političnih procesov

Pomen za slovensko pravno zgodovino

Gradivo političnih procesov je prav tako kot tudi druge sodne zadeve nenadomestljiv vir za pravno zgodovino, ki ne služi zgolj spoznavanju preteklosti, temveč naj bi imela pomembno vlogo tudi pri usmerjanju zakonodaje in pravne teorije. Na Slovenskem je bilo objavljane sodnih odločb v preteklosti skopo in nesistematično, zato je vrednost takšnega gradiva še toliko večja. Sodni spisi namreč razkrivajo številne stranpoti preteklih zakonodajnih določb. Znameniti pravnik in pravni zgodovinar ter profesor kazenskega prava Metod Dolenc je med drugim zapisal: *Praksa je poklicana,*

49 V delu *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim. Študija in prikaz procesa* so na straneh 79–109 predstavljeni vzroki in okoliščine Nagodetovega procesa, ki pa veljajo tudi za več drugih takšnih političnih procesov tistega časa, na straneh 121–47 pa je podan izčrpen pregled kazenskega prava in sodstva do Nagodetovega procesa, ki vsebuje tudi primerjavo s kazenskim pravom stare Avstrije in prve Jugoslavije. V nadaljevanju omenjenega dela z naslovom *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim. Epilog* pa je na straneh 142–70 orisan pregled kazenskega prava in sodstva od leta 1947–1991. V obeh delih je ob prikazu kazenskega prava v obravnavanih obdobjih navedena tudi relevantna pravna literatura, zato tukaj ni posebej poudarjena. Avtorici sta Nagodetov proces obravnavali tudi v drugih prispevkih, med drugim v: Jelka Melik in Mateja Jeraj, »Nagodetov proces – zrcalo pravne države,« v: *Brezpravje »v imenu ljudstva«*, ur. Mateja Čoh Kladnik (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2016), 128–38.

50 Na primer Jerca Vodušek Starič, »Ozadje sodnih procesov v Sloveniji v prvem povojnem letu,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 32, št. 1-2 (1992): 139–54. Božo Repe, »Povojni sodni procesi,« v: *Povojna zgodovina na Slovenskem: zbornik referatov in razprave s simpozija, ki je bil 10. marca 1992 v Koroškem pokrajinskem muzeju v Slovenj Gradcu* (Slovenj Gradec: Koroški pokrajinski muzej 1992), 54–63.

da zakon uporablja primerno duhu časa, da otvarja nove vidike, kjer je zakonodajalec pustil praznine. Študij odločb iz praktičnih primerov pokaže šele pravo kombinacijo med življenjem in abstraktnimi normami zakona.⁵¹

Primerjalne študije sodnih spisov, nastalih pred drugo svetovno vojno in v prvem povojnem obdobju, nazorno pokažejo, da imajo lahko že majhne spremembe pravnih načel in pravil (materialnega in formalnega kazenskega prava), ki so se oblikovala skozi daljša zgodovinska obdobja, usodne posledice. Uporabiti jih je mogoče tudi kot opomin pred napačnimi zakonodajnimi in političnimi odločitvami sodobnega časa.

Pomen za slovensko politično, gospodarsko in kulturno zgodovino

Kako lahko arhivsko gradivo povojnih političnih procesov pripomore k osvetljevanju slovenske politične, socialne in kulturne zgodovine, bo prikazano na primeru t. i. Nagodetovega procesa. Od 29. julija do 9. avgusta 1947 je pred Vrhovnim sodiščem v Ljubljani potekalo sojenje petnajstim slovenskim izobražencem (proces je ime dobil po prvoobtoženem ing. Črtomirju Nagodetu), s katerim je želelo komunistično vodstvo obračunati z drugače mislečimi posamezniki, ki so si želeli vzpostavitev parlamentarnega večstrankarskega sistema po vzoru zahodnih demokracij. Obtoženi so bili, da so v vojnih letih sodelovali z gibanjem Draže Mihailovića, z vohunom in »gestapovskim agentom« Vladimirjem Vauhnikom in s pripadniki zahodnih tajnih služb v korist »imperialističnih držav« in na škodo narodnoosvobodilnega gibanja (NOG), po vojni pa pripravljali oboroženo vstajo proti Federativni ljudski republiki Jugoslaviji (FLRJ) v sodelovanju z opozicijskimi politikami v Zagrebu in Beogradu, jugoslovanskimi emigranti v tujini in z zahodnimi obveščevalnimi službami, načrtovali atentate na jugoslovanske politične voditelje, diplomatskim in drugim predstavništvom zahodnoevropskih držav dostavljali poročila o političnem in gospodarskem položaju, pomagali pri tihotapljenju oseb čez mejo, pletli vohunsko mrežo po Sloveniji, ščuvali proti obstoječi oblasti na različnih zborovanjih ipd.

Obtoženih in obsojenih je bilo petnajst precej različnih posameznikov, delujočih na najrazličnejših področjih slovenskega političnega, gospodarskega in kulturnega življenja: dr. geologije Črtomir Nagode, profesor in dekan pravne fakultete Boris Furlan, profesor matematike in fizike Zoran Hribar, njegova žena, slikarka Elizabeta Hribar, diplomant visoke tehnične šole Leon Kavčnik, Angela Vode, Pavla Hočevnar in Metod Kumelj, ki so izvirali iz učiteljskih vrst, pravnik in ekonomist Ljubo Sirc ter njegov oče Franjo Sirc, industrialec in poslovnež, pravnik Svatopluk Zupan in dr. Vid Lajovic, geodet Bogdan Stare, upokojeni kapitan bojne ladje Metod Pirc in politik ter gospodarstvenik Franc Snoj. Večina jih je bila dejavnih v slovenskem političnem in družbenem življenju, zato se pred bralcem dokumentov procesa razkrije usoda med seboj različnih osebnosti, ki pa so vsaka po svoje vplivale na slovensko javno življenje

51 Metod Dolenc, *Sodni kazenski postopnik Kraljevine Jugoslavije: sistematični prikaz* (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1932), 33, cit. po Melik in Jeraj, »Raznolika uporaba arhivskega gradiva,« 146.

v predvojni dobi, med drugo svetovno vojno in po njej.⁵² Življenjepisi, ki so jih, čeprav pod prisilo, napisali v zaporu, ne osvetlujejo le njihovih osebnih življenjskih poti, ampak tudi politične, gospodarske, socialne in kulturne razmere časa, v katerem so živeli. Zapisnik glavne obravnave ne spregovori le o tragični življenjski usodi obtoženih, ampak tudi o stiskah njihovih branilcev in napadalnosti sodnega osebja, poleg tega pa na procesu nastopi še cela plejada vseh mogočih oseb: vrsta slovenskih in jugoslovanskih politikov (predvojnih in povojnih), umetniki in kulturniki, pravniki, zdravniki, inženirji, podjetniki in trgovci, vojaki, obveščevalci in vohuni, kot je bil na primer legendarni Vladimir Vauhnik, ki se je vpisal v vojno zgodovino, ko je nekaj dni pred nemško vojaško operacijo obvestil generalštab Vojske Kraljevine Jugoslavije, da namerava Tretji raj napasti Kraljevino Jugoslavijo, nekdanji domobranski oficirji in častniki kraljeve jugoslovanske vojske, ki so z vednostjo zavezniških oblasti v Avstriji organizirali vohunske centre, atentator, ki naj bi mu skorajda uspelo izvršiti atentat na Edvarda Kardelja, angleški in francoski diplomati, med njimi tudi tedanji britanski konzul v Ljubljani sir Leonard Arthur Scopes, ki je prijateljeval z nekaterimi od obtoženih in je takoj po aretacijah (10. junija 1947) zapustil Slovenijo, ameriški zastopnik Rdečega križa in še številni drugi. Raznovrstno gradivo, ki so ga preiskovalni organi našli v stanovanjih obtoženih po njihovi aretaciji, ne kaže le tega, kaj vse je bilo v tistih časih lahko vzrok za najhujšo obsodbo, ampak osvetljuje tudi način delovanja, razmišljanja in čustvovanja obtoženih. Črtomir Nagode je denimo 22. junija 1944 v pismu Ljubu Sircu, ki je bil takrat v Švici, takole predstavil razmere v Ljubljani: *Osnovna značilnost položaja v Lj. je lakota in podivjana razhujskanost, obče do neverjetne mere umetno stopnjevano medsebojno sovraštvo. Propad vsakršnih človeških ozirov. Nezaupanje, podtikanje, nevoščljivost, srd in ovaduštvo vseh proti vsem. Razpadli so vsi preostanki zavesti kake politično-narodne slovenske skupnosti. V t. zv.⁵³ javnem mnenju ni govora o razkolu, katerega vzrok bi bile razlike v načelih in idejnih smereh, temveč imamo opravka z neko čudno integracijo brezštevilnih, individualnih, ponajveč čisto osebnih nerazpoloženj in sovraštev. Pod okupatorjem se osebna nasprotstva politično pobarvajo in ženejo v nezaslišane ekstreme.*⁵⁴

Nič manj zanimive niso številne druge osebe, obtožene na ostalih procesih, a predstavitve vseh tukaj ni mogoče podati. Omenili bi le še tole: čeprav je verodostojnost izjav obtoženih v povojnih političnih procesih vprašljiva, pa nekatere kljub vsemu napeljujejo k dodatnemu razmisleku o preteklosti. Tako je na primer Leon Rupnik v zaključnem govoru na procesu, potem ko je v pričakovanju najstrožje kazni obžaloval očitana mu dejanja, izjavil: *Tisti pa, ki so za mojim hrbtom in pod mojo firmo, brez moje vednosti, vršili svoje zločine, so vedno sovražili tudi mene in me po zmagi ljudstva sovražijo še bolj, prikazujejo me emigrantskemu ljudstvu kot edinega krivca, da Anglo-amerikanci*

52 Njihove življenjske poti so natančno predstavljene v delu Jeraj in Melik, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim. Študija in prikaz procesa*, 21–78.

53 »Tako zvanem« (ali: »tako zvanem«).

54 Pismo so našli pri hišni preiskavi Sirčevega stanovanja 24. 5. 1947 (Izjava Ljuba Sirca z dne 29. 5. 1947). Izjava in pismo v: SI AS 1931, š. 584, dok. št. 4267–4271. Pismo je v celoti objavljeno v: Jeraj in Melik, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim. Študija in prikaz procesa*, 845–50.

niso zasedli cele Slovenije. Končno prosim visoko sodišče, da izvoli upoštevati še to: Da instrumenti nasilstva, to so ‚Vaške straže‘, domobranstvo in policija niso kot eksekutiva nikoli bili v mojih rokah, marveč zvanično v rokah okupatorjev, tajno pa v rokah reakcionarnih političarjev.⁵⁵

Pomen za razumevanje jugoslovanske zunanje politike in mednarodnih razmer

Zunanjepolitičnim namenom je deloma služil že Rupnikov proces, ki je potekal pred Vojaškim sodiščem IV. armade v Ljubljani od 21. do 30. avgusta 1946. Obtoženi so bili skrbno izbrani, saj naj bi poosebljali najhujše sovražnike »ljudstva« – vodje kolaboracije in vojne zločince. To so bili že omenjeni predsednik (prezident) Ljubljanske pokrajine oziroma šef pokrajinske uprave med nemško okupacijo Leon Rupnik, pomočnik poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva Franca Krenerja in načelnik personalnega odseka Milko Vizjak, upravnik policije v Ljubljani Lovro Hacin in general SS, pristojen tudi za nemško zasedbeno območje na Slovenskem in poveljnik Operativnega štaba za boj proti partizanom. Dodana pa sta jim bila še ljubljanski škof Gregorij Rožman in politik Slovenske ljudske stranke ter nekdanji minister Miha Krek.⁵⁶ Medtem ko so bili nekateri nesporno krivi vojnih zločinov, pa je bila pri Kreku in Rožmanu opazna še *politična težnja slovenskih oblasti, da ju kompromitira tudi kot potencialna voditelja restavracije starega sistema*,⁵⁷ še posebej pa je oblast ta proces izrabila za napad na Rimskokatoliško cerkev, ki jo je hotela prikazati kot izrazito »protinarodno« institucijo.⁵⁸ Z obsojenim Rožmanom je bila pred sodiščem vsa katoliška cerkev z Vatikanom na čelu, po nekaterih ocenah pa je bil Krek, ki so ga dojemali kot nespornega vodjo slovenske emigracije v tujini,⁵⁹ v proces morda vključen predvsem zato, da bi ga kompromitirali pred zahodnimi zavezniki.⁶⁰

Poudarjen zunanjepolitični pomen je vsekakor imel t. i. Rainerjev proces – proces proti dr. Friedrichu Rainerju in trinajstim soobtoženim uradnikom civilne uprave, poveljnikom nemške vojske in SS, funkcionarjem nacistične stranke in gestapa, ki so med okupacijo delovali v Sloveniji in so jih kot vojne zločince Jugoslaviji izročili zahodni zavezniki.⁶¹ Potekal je med 10. in 19. julijem 1947 pred Vojaškim sodiščem IV.

55 SIAS 1931, š. 547. Rupnikov zaključni govor je objavljen tudi v: *Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu* (Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1946), 192. Objavljen je tudi v: Dušan Željeznov, *Rupnikov proces* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980), 317.

56 Koncilija, *Politično sodstvo*, 225, 26.

57 »Politični sodni procesi,« v: *Enciklopedija Slovenije* 9, 97.

58 Gabrič, »Preganjanje političnih nasprotnikov,« 862.

59 Po koncu vojne je ostal v Rimu, kjer je ustanovil in vodil Slovenski narodni odbor, katerega člani so bili slovenski emigrantski politiki. Poleg tega je ustanovil Slovenski socialni odbor, namenjen reševanju slovenskih domobrancev v čezmorske dežele in pomoči slovenskim beguncem v Italiji in Avstriji. – »Miha Krek,« v: *Enciklopedija Slovenije* 6, *Krek–Marij* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992), 5. Ljubo Sirc, *Med Hitlerjem in Titom* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992), 333.

60 Koncilija, *Politično sodstvo*, 226.

61 Gabrič, »Preganjanje političnih nasprotnikov,« 862.

armade v Ljubljani; Rainer in šest drugih je bilo obsojenih na smrt z obešenjem, pet z ustrelitvijo, dva pa sta bila obsojena na dolge zaporne kazni.⁶² Poleg kaznovanja vojnih zločincev je proces imel tudi propagandni namen. Za potrebe domačega prostora je bila prikazana kolaboracija Rimskokatoliške cerkve v Sloveniji z nacionalsocializmom, zunanjepolitično pa je ta proces poleg še nekaterih drugih⁶³ sodil v obdobje pogajanj za rešitev mejnega vprašanja in drugih spornih političnih vprašanj s sosednjo Avstrijo. Proces naj bi mednarodni javnosti pokazal, da so za vojne zločine v Sloveniji krivi predvsem avstrijski nacisti; slovenske oblasti so v času, ko teritorialne zahteve Jugoslavije do dela avstrijskega ozemlja še niso bile dokončno zavrjene, hotele pokazati, da Slovenci tudi v povojni Avstriji ne bodo dobili narodnih pravic.⁶⁴ Iz besed tedanjega notranjega ministra Borisa Kraigherja na seji biroja Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije 9. julija 1947 je razvidno, katerim političnim ciljem naj bi služil proces: *Proces proti Rainerju začne jutri – glavna linija je, da se njih prikaže odgovorne za zločine – poleg tega je treba proces politično izkoristiti – bo mnogo podatkov za obremenitev cerkve in Vatikana – treba je izkoristiti proces tudi za to, da se požive posamezni primeri kolaboracije cerkve z fašizmom – Rainer je dal v preiskavi mnogo takih izjav – važno je sodelovanje Rainerja z Rožmanom, katerega je Rainer slikal kot srednjeveškega inkvizitorja – Rožman je njemu svetoval postavitve Rupnika – važno je tudi dejstvo, da so Rainer in ostali Avstriji – njihovo sodelovanje s četniki, razkrinkavanje mahinacij v zvezi z predajo nemške armade v Italiji – tozadevni podatki ostanejo zaenkrat še tajnost in jih v tem momentu ne bomo izkoriščali napram Angležem.*⁶⁵

Pomembno vlogo v procesih je imelo dejstvo, da so se odvijali v času, ko so se vezi med nekdanjimi zavezniki, spletene v vojni, vedno bolj trgale in se je začelo dolgo obdobje nezaupanja in celo sovražnosti. Obračunavanje v tem obdobju, poimenovanem kot »hladna vojna«, je potekalo veliko bolj prikrito kot v vojnih letih; v veliki meri se je odvijalo na območju podtalnega delovanja številnih tajnih služb. Obveščevalna dejavnost, ki je bila med vojno zaradi nujnosti boja proti nacizmu upravičena, je po njej »postajala okrutna: le podaljševala je trpljenje in strah iz časa vojne.«⁶⁶

Odnose jugoslovanskega političnega vodstva z zahodnimi državami so v tem obdobju zaznamovali med drugim nedemokratična izvedba volitev v Jugoslaviji, ki je pri Američanih povzročila bistveno ostrejši odziv kot pri Britancih, dolgotrajno določanje italijansko-jugoslovanske meje, delovanje slovenske emigracije, njenih obveščevalnih centrov in ilegalnih skupin v Avstriji, ki so jih ameriške in britanske okupacijske oblasti vsaj dopuščale (če ne že podpirale) vse do leta 1948 oziroma do informbirojskega spora.⁶⁷ Vse to je odkrito ali pa kot »senca v ozadju« vplivalo tudi na izbiro obtoženih na slovenskih političnih procesih in vrste obtožb.

62 Koncilija, *Politično sodstvo*, 201–03.

63 Podobno konotacijo (velikonemško šovinistično zatiranje koroških Slovencev) sta imela tudi proces proti Aloisu Maierju-Kaibitschu oktobra 1947, ki je sicer potekal pred Višjim deželnim sodiščem v Celovcu, in proces proti Kurtu Stageju in soobtoženim junija 1947 pred divizijskim sodiščem v Celju. Gl. *Ibid.*, 205–09.

64 Gabrič, »Preganjanje političnih nasprotnikov,« 862.

65 SI AS 1589, š. 2, Zapisnik seje biroja Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije, 9. 7. 1947.

66 Jerca Vodušek Starič, *Prevzem oblasti 1944–1946* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992), 106, 107.

67 Več o tem Čoh Kladnik, »Za svobodo, kralja in domovino,« 106–24.

Z nekaterimi procesi je bilo povezanih le nekaj zgoraj navedenih spornih vprašanj. Mednje sodi proces proti dvanajstim pripadnikom t. i. Sernečeve ilegalne skupine, ki je potekal od 21. do 24. julija 1947 pred vojaškim sodiščem v Ljubljani (podpornikom skupine je sodilo mariborsko okrožno sodišče). Skupina, ki je dobila ime po svojem voditelju Ferdinandu Sernecu, je bila ena največjih oboroženih skupin, ki so med letoma 1945 in 1949 delovale v Sloveniji. Njeni člani, ki jih je Sernec iskal predvsem med begunci v avstrijskih taboriščih, so z vednostjo britanskih in ameriških okupacijskih oblasti v Avstriji, avstrijskih obmejnih enot in policije ilegalno prehajali iz Avstrije v Slovenijo ter izvajali roparske napade na zadruge, krajevne oblastne organe in posameznike, napadali aktiviste komunistične partije in Osvobodilne fronte, se spopadali z vojaškimi enotami in širili protikomunistično propagando. Eden od obtoženih (Franc Čeh) je bil obsojen na smrt z obešenjem, šest jih je bilo obsojenih na smrt z ustrelitvijo, pet na daljše zaporne kazni, nekateri, skupaj s Ferdinandom Sernecem, pa so se »izgubili« nekje v ameriški okupacijski coni Avstrije, njihova nadaljnja usoda pa ni znana.⁶⁸

Na nekatere procese so vplivale vse prej navedene zunanjepolitične okoliščine. Mednje vsekakor sodi Nagodetov proces; obtožbe so nastale pod vplivom napetih odnosov z zahodnimi zavezniki, še posebej z ZDA, nezadovoljivega reševanja mejnih vprašanj s sosedi, še posebej z Italijo, intenzivnega delovanja vseh vrst obveščevalnih služb, ki se niso branile sodelovanja s slovensko politično emigracijo, četudi naj je uradna politika ne bi podpirala, delovanja oboroženih terorističnih skupin, ki so iz Avstrije prodirale na jugoslovansko ozemlje. Vohunjenje, emigracija in terorizem so bili močno prisotni tudi na procesu proti Mirku Bitencu in desetim soobtoženim, ki je potekal od 12. do 16. aprila 1948 pred Vrhovnim sodiščem v Ljubljani. Mirko Bitenc (pred vojno gimnazijski profesor matematike in fizike, član Slovenske ljudske stranke in rezervni major jugoslovanske vojske, med vojno član vodstva protirevolucije in poveljnik različnih protipartizanskih oboroženih enot, ob koncu vojne je emigriral, potem pa ilegalno prehajal v domovino, dokler ga niso januarja 1948 v Ljubljani aretirali pripadniki policije in agenti UDV) in deset njegovih domnevnih sodelavcev je bilo poleg kolaboracije z okupatorjem med vojno obtoženih organiziranja vohunske mreže v Sloveniji v sodelovanju s tujimi obveščevalnimi službami, snovanja oboroženih skupin (Matjaževa vojska), ki naj bi vpadale v Jugoslavijo in povzročale nered, širjenja protijugoslovanske propagande v tujini in pozivanja k oboroženi intervenciji proti Federativni ljudski republiki Jugoslaviji, kjer naj bi vladali teror, brezpravje in preganjanje vere. Dva (Mirko Bitenc in Janko Soklič) sta bila obsojena na smrt z ustrelitvijo, drugi na zaporne kazni od dveh do dvajsetih let.⁶⁹

Tudi na t. i. dachavske procese,⁷⁰ ki so od vseh povojnih političnih procesov najbolj spominjali na stalinistične procese v Sovjetski zvezi (med obsojenimi so bili

68 Mateja Čoh Kladnik, »Ilegalna skupina Ferdinanda Serneca,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 75/40, št. 2-3 (2004): 541–43.

69 Več o tem Koncilija, »Prispevek k zgodovini političnih sodnih procesov.« *Koncilija, Politično sodstvo*, 244–59.

70 Na več procesih, ki so potekali v letih 1948 in 1949, je bilo obsojenih 30 nekdanjih taboriščnikov iz Dachaua, 15 na smrt (usmrčenih jih je bilo 11), marsikdo pa je umrl med prestajanjem kazni. Obsojenci, med katerimi je oblast obračunala tudi z ljudmi iz svojih vrst (med njimi so bili ugledni slovenski komunisti), so bili obtoženi sodelovanja z gestapom med vojno, po njej pa z zahodnimi obveščevalnimi službami. Gl. Gabrič, »Preganjanje političnih nasprotnikov,« 863.

tudi ugledni slovenski komunisti), so močno vplivali mednarodni odnosi. Značilen zunanjepolitični dejavnik, ki je povzročil serijo teh najbolj zloglasnih montiranih sodnih procesov v Sloveniji, ki so potekali v letih 1948 in 1949, je bil spor Jugoslavije z Informbirojem oziroma spor Tita s Stalinom. Jugoslovansko-sovjetski odnosi so se namreč ob koncu leta 1947 znatno poslabšali, predvsem zaradi – za Stalinov okus – preveč samostojne jugoslovanske zunanje politike. V naslednjem letu so sledila obtožujoča pisma centralnega komiteja sovjetske komunistične partije jugoslovanskemu partijskemu vodstvu, ki naj bi omalovaževal izkušnje Sovjetske zveze, dušil demokracijo znotraj partije, dajal preveč pomena Ljudski fronti in spodbujal kapitalizem, še zlasti na podeželju. Junija 1948 so vse komunistične partije, članice Informbiroja, sprejele Resolucijo o stanju v Komunistični partiji Jugoslavije, v kateri so jugoslovanske komuniste pozvale, naj zamenjajo njeno vodstvo.⁷¹ Vlogo v procesih naj bi odigrale tudi obveščevalne službe. Veliko je bilo govora o obstoju spiska ljudi, ki naj bi med vojno delali za Gestapo, po njej pa za zahodne obveščevalne službe; spisek naj bi jugoslovanski organi državne varnosti prejeli od sovjetske obveščevalne službe ob koncu leta 1947 ali v začetku 1948. Raziskovalna skupina, ki je ob koncu osemdesetih let prejšnjega stoletja proučevala dachavske procese, sicer ni našla verodostojnih dokazov za potrditev te hipoteze, vendar pa je dopuščala možnost njene upravičenosti. Vsekakor pa je priznavala določeno vlogo sovjetskih agentur pri pripravi procesov; sovjetsko partijsko vodstvo je namreč v pisnih jugoslovanskemu vodstvu očitalo, da ima v svojih vrstah angleške špijone, Jugoslovani pa so protestirali, češ da sovjetska obveščevalna služba ustvarja v Jugoslaviji svojo obveščevalno mrežo.⁷²

Slovenecem pa v tem času iz političnih razlogov niso sodili samo v Jugoslaviji. Po umiku jugoslovanske vojske iz Trsta se je začelo dolgo, mučno in za Slovence še posebej nezadovoljivo določanje italijansko-jugoslovanske meje, ki je v Jugoslaviji sprožilo pravi »val sovraštva« do Zahoda.⁷³ Nič manj sovražno pa ni bilo razpoloženje do Slovencev v Italiji, ki je vplivalo na dolgotrajni sodni postopek proti partizanom »Beneške čete«. Preiskava, ki je bila sicer večkrat prekinjena, se je začela avgusta 1945, obtožnica pa je bila vložena šele deset let pozneje. Od 57 osumljenih jih je bilo obtoženih 50, od katerih jih je 26 živelo v Italiji, 19 v Jugoslaviji, štirje v Franciji in eden v Kanadi. Beneško četo, ki je delovala le kratek čas v letu 1944 (nekaj dni aprila in od 1. avgusta do 3. septembra), obtoženi pa naj ji sploh ne bi pripadali (vsaj 23 jih je sicer sodelovalo v slovenskem osvobodilnem gibanju), so proglasili za zločinsko združbo, odgovorno za vsa kriminalna dejanja, ki so se zgodila v Benečiji v obdobju od septembra 1943 do maja 1945. Obtoženi so bili, da so skušali z uboji, rekvizicijami, oviranjem dela italijanskih uradov in šol, žalitvami italijanske zastave, širjenjem projugoslovanske propagande ipd. doseči raznarodovanje območja gornje doline Nadiže in njegovo priključitev k Jugoslaviji; 32 naj bi jih zakrivilo veleizdajo, za katero je bila zagrožena tudi

71 Mateja Režek, »Spor z Informbirojem,« v: *Slovenska novejša zgodovina* 2, 930–32.

72 Ivanič, ur., *Dachauski procesi*, 147, 148.

73 Več o tem med drugim Nevenka Troha, »Urejanje mejnih vprašanj. Meje z Italijo,« v: *Slovenska novejša zgodovina* 2, 908–15. Nevenka Troha, »Tržaško vprašanje po mirovni pogodbi z Italijo 1947–1954,« v: *Slovenska novejša zgodovina* 2, 972–74.

smrtna kazen. Proces se je zaključil julija 1959, ko je porotno sodišče v Firencah izreklo sodbo. Za nekatera dejanja je bila izrečena oprostilna sodba, na osnovi amnestije z 11. julija 1959 pa je bil kazenski postopek ustavljen proti vsem obtoženim.⁷⁴

Iz zgoraj predstavljenega procesa je jasno razvidno, da »tudi povojno delovanje ‚demokratskih‘ držav ni bilo vedno vzorno« in da »nobena stran ni imela monopola nad vrlinami«.⁷⁵

Odmevnost procesov in njihov pomen za današnji čas

Nekateri povojni procesi še vedno burijo duhove. Mnjenja o vlogi škofa Rožmana v vojnih letih so še vedno deljena, prav tako se razlikujejo tudi ocene o krivdi ali nedolžnosti številnih drugih, obsojenih v prvih letih po končani drugi svetovni vojni. Po uveljavitvi Ustavnega zakona 4. oktobra 1990, ki je določal, da lahko obsojenci sami ali pa njihovi potomci predlagajo obnovo postopka, so vsi obsojeni na povojnih političnih procesih dobili možnost za rehabilitacijo. Od takrat je bilo veliko sodb po predhodni umaknitvi obtožnice in ustavitvi postopka razveljavljenih (tudi v primeru vseh obsojenih na Nagodetovem procesu⁷⁶ in nekaterih obsojenih na božičnem procesu⁷⁷), v določenih primerih (med drugim tudi pri nekaterih, obsojenih na božičnem procesu) pa je bila odrejena glavna obravnava, na kateri je sodišče razsodilo, da se obdolženci oprostijo, včasih zaradi pomanjkanja prepričljivih dokazov tudi ob upoštevanju načela »in dubio pro reo« (v dvomu v korist obdolženega).⁷⁸ Kakšne posebne medijske pozornosti ni bilo opaziti. Pač pa je slovensko javnost zelo razburkala nedavna razveljavitev sodbe Leonu Rupniku. Januarja 2020 je namreč Vrhovno sodišče v Ljubljani (potem ko so se nanj obrnili Rupnikovi potomci z zahtevo za varstvo zakonitosti) sodbo v celoti razveljavilo, saj naj ta ne bi bila usklajena s pravnimi načeli, ki so veljala v času sojenja. Sodišče je presodilo, da po zakonih in pravu takratnega časa sodba vojaškega sodišča v nekaterih točkah ni bila obrazložena. Senat vrhovnih sodnikov je obrazložitev delno ali v celoti pogršil pri petih izmed enajstih očitanih dejanjih iz sodbe, za eno izmed njih pa presodil, da sploh ne izpolnjuje znakov kaznivega dejanja. Ljubljansko okrožno državno tožilstvo, ki bi imelo možnost umakniti obtožnico, je pri njej vztrajalo in Okrožnemu sodišču v Ljubljani predlagalo, da postopek nadaljuje po 428. členu Zakona o kazenskem postopku, ki določa, da mora sodišče po razveljavitvi sodbe na vrhovnem sodišču opraviti vsa procesna dejanja in pretresti vprašanja, na katera ga je opozorilo vrhovno sodišče. To je okrožno sodišče storilo in s sklepom ustavilo kazenski postopek proti Rupniku.⁷⁹

74 Nevenka Troha, »Partizani ‚Beneške čete‘ pred italijanskim sodiščem,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 50, št. 3 (2010): 53–78.

75 Keith Lowe, *Podivjana celina. Evropa po drugi svetovni vojni* (Ljubljana: Modrijan, 2014), 372.

76 SI AS 1237, š. 257, V K 21/91, Sklep Temeljnega sodišča v Ljubljani, enota v Ljubljani z dne 5. 4. 1991.

77 SI_ZAL_LJU/0085, š. 324, VK 38/92, Sklep Temeljnega sodišča v Ljubljani, enota v Ljubljani z dne 9. 4. 1992.

78 SI_ZAL_LJU/0085, š. 324, I K 134/96-40, Sodba Okrožnega sodišča v Ljubljani z dne 1. 6. 1998.

79 Peter Lovšin, »Razveljavljena obsodba domobranskega generala Leona Rupnika,« *Dnevnik*, 8. 1. 2020, <https://www.dnevnik.si/1042918961/slovenija/razveljavljena-obsodba-domobranskega-general-a-rupnika>, pridobljeno 28. 7. 2021.

Nagodetov proces se že več desetletij občasno pojavlja v slovenskih medijih, deloma kot simbol povojnega političnega procesa, deloma zato, ker so bili nekateri protagonisti še pred nedavnim dejavni v slovenskem javnem življenju. Še v zadnjem desetletju je bilo v slovenskem časopisju mogoče prebirati različne, pogosto nasprotujoče si izjave o nekdanjem procesu, ki sta jih v več intervjujih podajala nekdanji obsojenec Ljubo Sirc in tedanji zasliševalec Mitja Ribičič.⁸⁰ Prav v zadnjem času pa je drugoobtoženi iz Nagodetovega procesa, dr. Boris Furlan, predmet polemike, ki poteka v enem od osrednjih slovenskih dnevnikov.⁸¹ Pogledi na našo polpreteklo zgodovino se še vedno močno razlikujejo, stara nasprotja nikakor še niso zamrla; tudi zato je pomembno, da širša slovenska javnost arhivsko gradivo povojnih političnih procesov spozna v čim bolj neokrnjeni obliki.

In prav na koncu se lahko skupaj z režiserjem odmevnega filma *Stotnik* (Der Hauptmann), Robertom Schwentkejem, vprašamo, zakaj je vredno pripovedovati stare, žalostne in nasilne zgodbe. Odgovoril je z besedami nemškega literata Arna Schmidta: »Ker ,skozi preteklost razumemo sedanost, in skozi sedanost se pripravimo na prihodnost.«⁸²

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1237, Vrhovno sodišče Republike Slovenije.
 - SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (RSNZ SRS).
 - SI AS 1589, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (CK ZKS).
- SI_ZAL_LJU – Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - SI_ZAL_LJU/0085, Okrožno sodišče Ljubljana.

Časopisni viri

- *Delo* – *Sobotna priloga*, 2021.

Sodišče je ustavilo postopek proti domobranskemu generalu Leonu Rupniku, *Večer*, 1. 10. 2020, <https://www.vecer.com/slovenija/sodisce-je-ustavilo-postopek-proti-domobranskemu-generalu-leonu-rupniku-10222875>, pridobljeno 11. 5. 2021. O dogajanjih v zvezi z Rupnikovim procesom je bilo v slovenskih medijih veliko napisanega, vendar vseh prispevkov nismo navedli. Žal pa arhivsko gradivo sodišč še ni dostopno, pristojnemu arhivu se namreč praviloma predaja 30 let po nastanku.

80 Na primer Ribičič: *nisem odgovoren za množične poboje*, *Delo*, 30. 5. 2005, <https://old.delo.si/novice/slovenija/ribicic-nisem-odgovoren-za-mnozicne-poboje.html>, pridobljeno 21. 5. 2021. Ljubo Sirc je omenjal Nagodetov proces v številnih intervjujih za slovenske medije, svoje izkušnje pa je tudi obširno opisal v delu *Med Hitlerjem in Titom*.

81 Gl. med drugim: »Pisma bralcev in odmevi,« *Delo* – *Sobotna priloga*, 29. 4. 2021, 7. »Pisma bralcev,« *Delo* – *Sobotna priloga*, 8. 5. 2021, 29.

82 *Stotnik* – *Kinodvor*, <https://www.kinodvor.org/film/stotnik/>, pridobljeno 11. 5. 2021.

Elektronski viri

- Lovšin, Peter. »Razveljavljena obsodba domobranskega generala Leona Rupnika.« *Dnevnik*, 8. 1. 2020. Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042918961/slovenija/razveljavljena-obsodba-domobranskega-general-rupnika>. Pridobljeno 28. 7. 2021.
- *Pregledi in iskanja po podatkovni zbirki ARS, SI AS 1931 Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije*. Dostopno na: <http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=27578>. Pridobljeno 11. 5. 2021.
- Ribičič: *nisem odgovoren za množične poboje*. *Delo*, 30. 5. 2005. Dostopno na: <https://old.delo.si/novice/slovenija/ribicic-nisem-odgovoren-za-mnozicne-poboje.html>. Pridobljeno 21. 5. 2021).
- *Show trial – Cambridge English Dictionary*. Dostopno na: <https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/show-trial>. Pridobljeno 27. 7. 2021.
- *Show trial – Wikipedija*. Dostopno na: https://en.wikipedia.org/wiki/Show_trial. Pridobljeno 27. 7. 2021.
- *Sodišče je ustavilo postopek proti domobranskemu generalu Leonu Rupniku - Večer*, 1. 10. 2020. Dostopno na: <https://www.vecer.com/slovenija/sodisce-je-ustavilo-postopek-proti-domobranskemu-generalu-leonu-rupniku-10222875>. Pridobljeno 11. 5. 2021.
- *Stotnik – Kinodvor*. Dostopno na: <https://www.kinodvor.org/film/stotnik/>. Pridobljeno 11. 5. 2021.

Literatura

- Čepič, Zdenko. »Dachauski procesi (Raziskovalno poročilo z dokumenti), ur. Martin Ivanič, Komunist, Ljubljana 1990, 1084 str.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 31, št. 2 (1991): 256–58.
- Čipić Rehar, Marija, France M. Dolinar, Tamara Griesser Pečar, Blaž Otrin in Julijana Visočnik. *Med sodbo sodišča in sodbo vesti. Dokumenti sodnega procesa proti škofu Gregoriju Rožmanu*. Ljubljana: Družina 2009.
- Čoh Kladnik, Mateja. »Ilegalna skupina Ferdinanda Serneca.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 75/40, št. 2–3(2004): 529–46.
- Čoh Kladnik, Mateja. »Ozadje sodnih procesov proti članom in podpornikom ilegalnih skupin v Sloveniji med letoma 1945 in 1952.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 79, št. 3-4 (2008): 89–113.
- Čoh Kladnik, Mateja. »*Za svobodo, kralja in domovino*«. *Ilegalne skupine v Sloveniji med letoma 1945 in 1952*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2010.
- Čoh Kladnik, Mateja. *Kulaški procesi v Sloveniji med letoma 1949 in 1951*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2012.
- Dolenc, Metod. *Sodni kazenski postopnik Kraljevine Jugoslavije: sistematični prikaz*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1932.
- Elste, Alfred, Michael Koschata in Hanzi Filipič. *Nacistična Avstrija na zatožni klopi. Anatomija političnega spektakularnega procesa v komunistični Sloveniji*. Celovec: Mohorjeva Celovec 2002.
- *Enciklopedija Slovenije 6: Krek–Marij*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992.
- *Enciklopedija Slovenije 9: Plo–Ps*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995.
- Gabrič, Aleš. »Milko Mikola, Sodni procesi na Celjskem 1941–1945, Zgodovinski arhiv Celje (Študije, 1), Celje 1995, 230 strani.« *Kronika* 43, št. 1-2 (1995): 147, 48.
- Gabrič, Aleš. »Preganjanje političnih nasprotnikov.« *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 2. del*, ur. Jasna Fischer et al., 860–65. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Mladinska knjiga, 2005.
- Griesser Pečar, Tamara. »Božični proces.« V: *Brezpravje »v imenu ljudstva*, ur. Mateja Čoh Kladnik, 93–110. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2016.
- Griesser Pečar, Tamara. *Cerkev na zatožni klopi*. Ljubljana: Družina, 2005.
- Griesser Pečar, Tamara in France M. Dolinar. *Rožmanov proces*. Družina: Ljubljana, 1996.

- Ivanič, Martin, ur. *Dachauski procesi (Raziskovalno poročilo z dokumenti)*. Ljubljana: Komunist, 1990.
- Jeraj, Mateja in Jelka Melik. *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim. Študija in prikaz procesa*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije 2015.
- Jeraj, Mateja in Jelka Melik. *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim - epilog*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije 2017.
- Mateja Jeraj. »Obračun z liberalno mislečimi skupinami in posamezniki po drugi svetovni vojni.« V: *Nečakov zbornik : procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*, ur. Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe, 379–98. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018.
- Jeraj, Mateja. »Tamara Griesser Pečar, France M. Dolinar, Rožmanov proces, Ljubljana, Družina 1996, 317 strani.« *Arhivi* 20, št. 1-2, (1997): 279–82.
- Koncilija, Žiga. »Politični sodni procesi in komentarji javnosti ob Nagodetovem procesu.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 1 (2011): 221–40.
- Koncilija, Žiga. *Politično sodstvo, Sodni procesi na Slovenskem v dveh Jugoslavijah*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Koncilija, Žiga. »Prispevek k zgodovini političnih sodnih procesov: sojenje skupinama Pavla Tepine (1935) in Mirka Bitenca (1947).« *Prispevki za novejšo zgodovino* 53, št. 1 (2013): 213–47.
- Lowe, Keith, *Podivjana celina. Evropa po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Modrijan, 2014.
- Melik, Jelka in Mateja Jeraj. »Nagodetov proces - zrcalo pravne države.« V: *Brezpravje »v imenu ljudstva*, ur. Mateja Čoh Kladnik, 128–38. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2016.
- Melik, Jelka: *Osnove prava in pravne države za arhiviste*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2011.
- Melik, Jelka in Mateja Jeraj. »Raznolika uporaba arhivskega gradiva tretje veje državne oblasti.« *Atlanti* 26, št. 2 (2016): 143–52.
- Mikola, Milko, ur. *Dokumenti o kulaških procesih na Celjskem*. Celje: Zgodovinski arhiv, 1999.
- Mikola, Milko. *Sodni procesi na Celjskem 1944–1951*. Celje: Zgodovinski arhiv v Celju, 1995.
- Nečak, Dušan, »Dachauski procesi 1947–1949.« *Kronika. V zlatih črkah v zgodovini: razprave v spomin Olgi Janša-Zorn* 57 (2009): 533–42.
- *Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1946.
- Repe, Božo. »Povojni sodni procesi.« V: *Povojna zgodovina na Slovenskem : zbornik referatov in razprave s simpozija, ki je bil 10. marca 1992 v Koroškem pokrajinskem muzeju v Slovenj Gradcu*, 54–63. Slovenj Gradec: Koroški pokrajinski muzej 1992.
- Režek, Mateja. »Spor z Informbirojem. V: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 2. del*, ur. Jasna Fischer et al., 930–39. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Mladinska knjiga, 2005.
- Sirc, Ljubo. *Med Hitlerjem in Titom*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992.
- Troha, Nevenka. »Partizani, Beneške čete pred italijanskim sodiščem.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 50, št. 3 (2010): 53–78.
- Troha, Nevenka. »Tržaško vprašanje po mirovni pogodbi z Italijo 1947–1954.« V: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 2. del*, ur. Jasna Fischer et al., 972–74. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Mladinska knjiga, 2005.
- Troha, Nevenka. »Urejanje mejnih vprašanj (Meja z Italijo).« V: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 2. del*, ur. Jasna Fischer et al., 908–15. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Mladinska knjiga, 2005.
- Velikonja, Tine. »Zarja miru in mrak božičnega procesa.« *Zaveza: glasilo Nove slovenske zaveze* 5, št. 4 (1995): 68–81. Dostopno na: <http://nszaveza.github.io/articles/19-zarja-miru-in-mrak-bozicnega-procesa/>. Pridobljeno 27. 7. 2021.
- Vodušek Starič, Jerca. »Ozadje sodnih procesov v Sloveniji v prvem povojnem letu.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 32, št. 1-2 (1992): 139–54.

- Vodušek Starič, Jerca. *Prevzem oblasti 1944–1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.
- Željeznov, Dušan. *Rupnikov proces*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980.
- Žižek, Aleksander. »V začetku so bili publicisti. Milko Mikola: Sodni procesi na Celjskem 1944–1951, Zgodovinski arhiv v Celju (Zbirka študije), Celje 1995, 229 strani.« *Zgodovina za vse* 2, št. 1 (1995): 103–104.

Mateja Jeraj

ARCHIVAL MATERIALS FROM POLITICAL TRIALS AS AN INDISPENSABLE HISTORICAL SOURCE

SUMMARY

The archival materials produced by the judicial branch of the government are indispensable and irreplaceable when it comes to researching the past, protecting the rights of natural and legal persons, and resolving scientific and expert questions. The documents created during the processes at criminal courts are particularly valuable, as criminal law is at the heart of all law in a community, protecting and preserving both the fundamental values of the individual and the fundamental values of the society, as recognised in a particular time and place. The nature and quality of a certain system of government, social order, or political system is revealed in particular by the judicial processes employed by the authorities to undermine their political opponents. These can be criminal proceedings against individuals or groups who are genuinely opposed to the existing state system, but the political authorities can also use them as a means of prosecuting even their potential opponents, thus intimidating the general public and reinforcing their ideology in the minds of the people. The archival materials regarding the political trials that took place in Slovenia after World War II are diverse and have been used in various ways: as the basis for the redress of injustices caused to wrongly convicted individuals, as an inspiration for literary works, and as the subject of many scientific inquiries. They are important for the insight into Slovenian legal history, criminology, political, economic, and cultural history, as well as for understanding the Yugoslav foreign policy and the international situation. The post-war political processes are still very much present in Slovenian public life, both in the professional and scientific circles, as well as in the media. The outlooks on our recent history are still extremely diverse, and the old contradictions have by no means disappeared. Also for this reason, it is important for the broader Slovenian public to familiarise itself with the archival materials of the post-war political trials in as intact a form as possible, using a critical scientific approach.